

Sistem vs. življenje

Bistvena resnica je lahko nevaren plod samo tiste sodobne filozofije, ki zavrača biti duhovni pogon (Betrieb), vprežen, da gara za ustoličenje, krepitev in pospeševanje sveta sistema. Taka filozofija si ne zamišlja, da je pravo mesto njenega negovanja (Pflege) institut, ki je konstituiran tako, da vedno oskrbuje sistem s teoretskimi proizvodi, namenjenimi lažšanju, urejanju, vpeljevanju udobnosti tekočega stanja stvari. Le-ta se utemeljuje kot sodobni zunaj-institucionalni *podprijem* bistvenega mišljenja, ki je spodbujen z ironično nezaupljivostjo do inicialne intencionalnosti sveta sistema, po kateri je ta dejanskost edini neminljivi kulturni sklop stabilizirane, funkcionalizirane, optimalizirane organizacije človeka vrednega obstanka. Začetna točka bistvenega mišljenja je izvirna evidenca o *nastalosti* in minljivosti takega sveta, a predvsem njegove planetarno dominirajoče emanacije v obliki "svetovno-meščanskega stanja" etabliranih razmer. Za pozitivno dejanskost te psevdo-konkretnosti ne najde bistveno mišljenje nikakršnih olajševalnih okoliščin. Ravno nasprotno pa bistveno mišljenje na temelju izvedene ontološke analitike človekovega životarjenja v sistemu poskuša umsko oteževati prevladujoči objektivni sklop sistemskih okoliščin, struktur in tokov. V skladu s svojo ontološko držo (Ge-stell), da naj bo "iz-(ven)-redno izpraševanje iz-(ven)-rednega"¹, se mišljenje nagiba k soočanju človeštva s surovo pozo vsakdanjega životarjenja v bizarnih okvirih in trivialnih situacijah sis-

¹ Martin Heidegger, **Uvod v metafiziko**, Vuk Karadžić, Beograd, 1976, stran 31.

² Cf. Max Horkheimer, **Bemerkungen zur Philosophischen Anthropologie**, *Zeitschrift für Sozialforschung*, Frankfurt am Main, Band 4, Jahrgang 1935, stran 35.

tema, ki je zamišljen in pognan tako, da lahkotno olajša težo življenjskih razmer. Z vztrajanjem pri tem, da je resnično bivanje (kot tudi resnica o takem načinu bivanja v okviru teoretskega spoznanja) usodno težko podjetje, bistveno mišljenje zares vedno znova razočara človeka sistema, ki se ga tisočletja nago-varja in prepričuje, da lahko išče samega sebe in se sme najti izključno v pogreznjeni in oskrbljeni stvarnosti sveta sistema. Bistveno mišljenje ga grobo prebuja iz takega neprimerne in nevzornega dreveža z odkritim *diagnosis*-om, na podlagi katerega pride na dan, da v uradno urejeni ontični drži sveta sistema proti svetu življenja zares obstaja nekaj iz-(ven)-redno spornega.

Prvi neposredni problem, s katerim se soočamo na tako trasirani poti mišljenja, lahko formuliramo s podvprašanjem: kaj je bistvo koreografije, ki odločilno karakterizira ontološko med-igro sveta sistema in sveta življenja?

1. Med svetom sistema in svetom življenja ne obstaja niti odnos nekakšne idilične preprostosti niti prozaičnega strahospoštovanja, ki bi rezultiral kot nujna posledica nekega realnodogajajočega kavzalnega determinizma na tem sektorju biti (das Sein-a). Torej, če v tej neunilnearno določeni relaciji med omenjenima svetovoma ne obstaja zakonitost, potem tudi ni znanstvene formule, ki bi enkrat za vedno teoretsko zrcalila medodnos individuuma, družbe in narave, kakor bi to, kajpada še vedno s taksinomijo tradicionalne metafizike, izrazil Max Horkheimer.² To je glavni razlog, zaradi katerega med vse večjo zapletenostjo sveta sistema in napredkom človekovega samoohranjanja življenja v svetu niti s fenomenološkim niti z analitičnim postopkom nikakor ne moremo odkriti nikakršne pozitivne kavzalne korelacije: ker kakor kvantitativno kompliciranje sistema (na kar se praviloma reducira dojemanje napredka v njem) niti učinkovito niti dokončno ne prispeva prav ničesar h kvalitativnemu izpopolnjevanju kompleksnosti življenja, tako se, mutatis mutandis, preobrazba fenomena življenja sploh ne dotika fenomena "sistema", ki svojega modela po definiciji ne išče v svetu življenja, ampak v tehnični napravi, kot je računalnik. Zato se je tudi zgodovinsko zgodilo, da se je človek, ki sledi temu vzoru, lahkomišlno napravil pametnega in se samovoljno sprevrgel v Velikega Brata biti, kapricioznega odpadnika življenja, ki si v svoji nenasitni volji do vladanja jemlje ontično pravico do podjarmljanja vsega in vsakogar. *Might is right*, je krilatica homo systemicusa, ki mu je "ušlo", da je, kolikor v medsebojnem odnosu sistema in življenja ni ničesar obvezujočega in nujnega, toliko dovoljeno vse mogoče. Izhodišče takšne metafizične drže je voluntaristični provizorij. Velikemu Bratu je vse dovoljeno, če le hoče. In ker ni ontološke kavzalitete, ki bi ga zavirala ali mu to povsem preprečevala, se zateka k radikalni instrumentalizaciji življenja na način

nasilnega tlačenja v organizirani, vnaprej pripravljeni paket-aranžma, v umetni obrat za avtomatizirano preživetje. S tem svet sistema preneha biti transcendentna dekoracija sistema življenja, zunanji okrasek, ki se ob primernem času obeša na božično jelko ali z nje snema, na katerega lahko mirno in z blago ironijo vedno gledamo kot na nekaj v bistvu odvečnega, toda nenevarnega. A stvar je ravno obratna. Sistemi so življenjsko nevarni zaradi svoje nezdrave ambicije po tvorjenju novoustvarjenega, umetnega, popravljenega okolja človeškega življenja, drugačnega od tistega izvirnega, ki so ga našli pred spuščanjem v to idealistično avanturo.

2. Ko se enkrat znajde v kolu sveta sistema, človekovo življenje v-pade v kibernetični odnos vzajemnega učinkovanja, ki ima lastnosti programirane povratne sprege. In ne le to. V njej vlada obratno sorazmerje. Namreč, kolikor več svojega bitja postavlja človek v *Systemland*, toliko manj mu ga ostane za bivanje v *Lebenslandu*. Torej lahko trdimo, da prvi nastaja in obstaja na račun slednjega: Systemland je stvaren premo sorazmerno s škodo, ki jo je s svojim dogajanjem povzročil Lebenslandu. Zgodovina sveta sistema je proces neprestanega razveljavljanja izvirne narave sveta življenja – ta vsestranska in dosledna neantizacija se znanstveno projektira in družbeno prakticira kot učinkovit, rentabilen in produktiven teo-tehno-ideološki sklop za kibernetično operacionalizirano dominacijo nad razpoložljivim. Uspešnost v takem nasilniškem obnašanju se nujno reflektira v zavesti človeka-sistema kot samozavest zmagovalca. Ideologija te "ptice ujede" z velike višine gleda na svet življenja zgolj kot na lasten možni ali dejanski plen. Iz te perspektive je normalno, da ne opazi dejstva, da modusi, forme, agensi, efekti in zakonitosti organizacije človekovega preživetja v sistemu, njihovi glasno propagirani prednosti in nadmoči nad imaginarnim "naravnim stanjem" navkljub, dejansko privedejo do katastrofalne zgrešitve bistva in smisla življenja, ker z nonšalantno hladnokrvnostjo trgajo naravne *principe samoregulacije življenja* in jih trpajo v servilno službo simulirane stvarnosti, ki jo svet sistema nato promovira kot edino možno realnost.

S povečevanjem sveta sistema seveda prihaja do premo sorazmernega razvrednotenja sveta življenja. Sistem se razrašča tako, da se vsiljuje življenju kot tuje nad-bitje, kot kristalizirana tujost, skrivni sklop od njega neodvisnih sil. Svet sistema je "*simulakrum*"³, v katerem deluje človek predvsem tako, da ustvarja nasproti sebi močnejši in masivnejši svet stvari, naprav, institucij, svoje življenje pa dela s tem šibkejšo, siromašnejšo, bolj zapuščeno, izpraznjeno in provincialno. Človek-sistem zaupa svoje življenje v oskrbo in hrambo, vzdrževanje in ohranjanje sistemu. Rezultat take pre-daje je, da življenje več

³ Pojem *simulacruma* je uvedel Jean Baudrillard v svoji knjigi *Simulacres et Simulation*, Galilée, Pariz, 1985; gl. posebej prvo poglavje z naslovom "Procesija simulakrumov".

⁴ Pojem **sistema** definiramo takole: Sistem (gr. **systema**) združuje v sklop urejene elemente na način, da je njihovo mesto vedno odločilno določeno s funkcioniranjem glede na druge elemente in celote kot take. **Systema** je po definiciji vedno neko **systole**, kar pomeni **krčenje, pritezanje, stiskanje in omejevanje**. Stoiki so prvi osmislili pojem **systema** in z njegovo pomočjo prikazovali tisti segment sveta, ki je homogeno združen, urejen, zbran, sestavljen po nekem enkratno izvedenem **lógos**-u.

ne pripada človeku, ampak sistemu. Usoda sveta sistema je *sistematična rescendirajoča devitalizacija*: njegovo substanco tvorijo skubljenje, pohabljanje in razveljavljanje sveta življenja na način njegovega postavljanja na stranski tir, vgrajevanja in vključevanja življenja v nežive stvari, njihove strukture in sklope. "Mrtva priroda" je torej *ikona* sveta sistema.

3. V svojem odnosu do fenomena življenja je postal svet sistema obscen: ugotavljamo, da je to zločest atentat proti svetu življenja, izvršen z metafizično-znanstveno-tehničnim naklepom. Apolinična sila sistema bi razkosala celo dionizično obljubo življenja, saj meni, da bi s tem dokončno preprečila tisto večno znova-obnovljeno nepokorljivo porajanje izvirne življenjske moči. A tako nasilje nikdar in nikjer ne uspe priti skozi povsem brez občutka nelagodja (das Unbehagen). Sistem se vedno vsaj podzavestno boji posledic svojega drogiranja življenja. Da je res tako, ga izdaja slučajna pomota, imenovana "boj za zaščito človekovega okolja". V tem donkihotskem gibanju sveta sistema eruptivno bruha na površje njegova nesposobnost, da bi zdržal grizenje vesti zaradi zločina nad svetom življenja brez "odmika", ki blaži grozotnost te travme tako, da jo postavlja v balzame ideologije "Zelenih", ki reducira ves problem na človekovo onesnaženo okolje namesto na življenje samo po sebi. Sistem ne more dovoliti, da bi do javne zavesti prodrlo spoznanje, da je on sam v bistvu negacija samega bistva in smisla življenja, zato tolaži samega sebe in svoje podanike s širjenjem evfemizma o uničevanju okolja, ki ga je treba s primernimi ukrepi sistemsko zaščititi.

4. Svet sistema pri človeku sistematično spodbuja, vzgaja in utrjuje nenaravno jagnječjo krotkost. Ta fenomen imenuje Nietzsche sindrom črede. Kaže pa se v nevrotični težnji ljudi-sistema, da se trdno povezujejo v sistem "ničel", ki se morajo, če hočejo kaj več pomeniti, vedno riniti čim bolj na desno. Najvišja vrlina takega homo anonimusa je uspešno prilagajanje sebi podobnim, učinkovito etabliranje v status quo. Skupni občutek (sensus communis) so-pripadnosti brezizjemnih ničel doživlja in preganja vsako izjemo kot udarec sistemsko organiziranemu preživetju. Snemanje z vabe sitega, prijetnega, udobnega, tehnično brezhibnega, urejenega suženjstva, ki je končno privedlo do popolne "nasedlosti" človeštva na sistem poslušnega pristajanja na podrejanje totalnemu nadzoru, upravljanju in gospodstvu s ciljem organiziranega bega od menda negotove in surove življenjske resničnosti, namreč grozi, da bo najresneje zamajalo zaupanje v upravičenost obstoja in funkcioniranja mehanizma simbiotične odvisnosti človeka od sistema.⁴

Ob svojem napadalnem pokoravanju življenja s pomočjo *transmutacije* živih človeških bitij v svoja podaniška ničeta pa

je svet sistema vendarle sprevidel, da mora tako igrakkanje kdaj pa kdaj preigrati tudi samo sebe, ker nasprotuje temeljni ontološki postavki, po kateri nobeno živo bitje nikoli, nikdar in nikakor ni nekakšna plastična masa, ki bi ji lahko zunanji pogoji, okoliščine, dejavniki in vzroki po mili volji vtiskovali zaželenne oblike in s tem oblikovali svet življenja do neskončnosti. V svoji opitosti od vsemoči sistem ne uspe opaziti, da je izvirna lastnost živega bitja, da od rojstva do smrti nosi v sebi *zeusovski*⁵ zapis, v katerem ima kot v rojstnem listu zapisan razpon možnosti za aktualizacijo. Vsa natezanja, raztezanja in pritezanja kateregakoli živega bitja morajo brezpogojno potekati znotraj tako razmejenega ontično-ontološkega obsega. Če sistem prestopi to tanko, komaj vidno demarkacijsko črto in začne uzdati življenje na lastno pest, se brezupno sesuje (implodira) v organsko-neorgansko okolico.

5. Ontološka subtilnost fenomena življenja je takšna, da se ne da brez ostanka zvesti in vknjižiti znotraj nobenega sistema, ne glede na stopnjo njegove kompleksnosti. To še posebej velja v primeru človeškega življenja: v svetu sistema človeštvu le stežka uspeva ostati zares živo. Kajti ta svet je zgrajen predvsem zato, da bi bil metafizični zavod za zavarovanje povprečnih posameznikov, ki si želijo trdne opore. A ta voluntaristični provizorij svetovno-sistemske organizacije obstanka se zaradi preprostega dejstva, da predrzno ignorira temeljno ontološko načelo, po katerem bit nikoli ne more postati predmet in se torej ne more niti opredmetiti v sistem kot "berglja" življenja, ruši pred našimi očmi. Nič na svetu, nobeno živo ali neživo bitje, ne more bivati kot ortopedski pripomoček našega življenja. Lahko navidez in le delno zamenja naše začasno onemogle organe, sposobnosti in energije, nikoli pa življenja v celoti. V aktualnosti sveta življenja je mogoče so-bivati le z gospostveno brezbriznostjo do izvirnega kipenja življenja. Vsako živo bitje je zares živo, samo kolikor biva poletno, odprto, ustvarjalno in soudeleženo v svetu življenja.

Če torej drži predpostavka, da je človek edino živo bitje na svetu, čigar bistvo je kvalitativno drugačno od najpopolnejšega zamisljivega sistema, je zlahka razumljivo, da je kontradiktoren vsak poskus dedukcije človeške eksistence iz esence sveta sistema. Identično usodo doživlja tudi metafizični poskus redukcije življenja na sistem. Čeprav je človek le "trst, najšibkejši v naravi"⁶, je dovolj odporen, da se lahko upre celo orkanskim vetrovom asimilacije, ki pihajo med nevihto svetovne zgodovine sistema. "Vse, kar je veliko," pravi Platon, "stoji v viharju."⁷ Človek tako nosi v sebi ontološko možnost ostati v pokončnem položaju in plesati med dvema termopilskima pečinama: nezmožnostjo resničnega življenja v sistemu in nezmožnostjo življenja v svetu brez kakršnekoli sistematičnosti. Zato človek

⁵ *Zeus* je sin Kronosa in Ree, oče in kralj bogov in ljudi, bog neba in tvorec vseh naravnih pojavov, posebej groma in strele, zaradi česar je grom poleg egide znamenje njegove oblasti. Stanuje v etru in je gospodar letnih časov, slavček pa je njegov glasnik, ker najavlja njegov prihod spomladi. "Zeus je pobožanstvena in poveljučana **razkritost življenja samega**... Zeus je tista svetloba in sijajnost razkrite biti, v kateri se šele pokaže, kako je in kaj je vsako živo. In iz razkritja takega življenja živega se kaže, kdo je Zeus. Zato je Zeus grškega mita jasnina nebesa: sama svetloba in sila razkritosti življenja/biti vsakega živega." (Ivan Urbančič, *Zaratustrovo izročilo 1*, Slovenska matica, Ljubljana, 1993, str. 230.)

⁶ Blaise Pascal, *Misli*, Kultura, Beograd, 1965, str. 158.

⁷ Platon, *Politeia*, 794 D, 9; v originalu se to mesto glasi: "ta megála pánta epíspthalé." Prevod, ki smo ga podali v tekstu, je le eden od mogočih alternativnih prevodov tega mesta. Pri tem smo izšli iz pomena izraza **epíspthalés**: nestabilen, majav, tisti, ki lahko pade. V tem smislu bi se dobesednejši prevod glasil: "vse veliko je nagnjeno k padcu." A iz okoliščine, da tisto, kar je veliko, zlahka pade, se vsiljuje alegorična slika o tem kot o tistem, kar je izpostavljeno padcu, možnosti spodrsnjaja,

kar se sicer dogaja z vsem in vsakim, ki se izpostavlja sunkom vetra. Zato se nam zdi, da prevod tega mesta v obliki "vse veliko stoji na močnem prepihu" zajema vse omenjene dimenzije pomena in s tem odpira prostor največje možne interpretativne širine.

zagreši največje možno bogoskrunstvo, če v tej medigri poklekne, če začne v izobilju raznolikosti oblik, načinov, poti, smeri in ritmov sveta življenja ozkogrudno *dovoljevati in dopuščati* kot legitimne edino tiste, ki jih je mogoče koristno vpreči na delo v materialnem in kulturnem obratu sveta sistema.

6. Kljub neobzdrani arogantnosti, s katero se apolinična omnipotenca sveta sistema vztrajno trudi derogirati, detronizirati, degradirati in deklasirati Dionizove plodove sveta življenja, pa ji to vendarle nikjer in nikdar ni šlo povsem od rok. Ker tudi dionizično ni ravno povsem nemočno, tudi ono ima svojega olimpijskega dirkalnega konja. Inspirirano z Erosom sistemu nenehno podtika "nezakonske" otroke ljubezni, ki ga vedno znova spominjajo na neprijetno dejstvo, da njegov sprijeni odnos do življenja poganja svetovno-zgodovinsko "čarovniško rajanje" brez doglednega konca. Paradoksalnost zapleta je v tem, da je projekt sistema po eni strani zamišljen in izveden na način, ki zahteva neizbežno, stalno in progresivno krepitev obrambe pred, kot smo videli, nikoli do kraja premaganimi in pokončanimi fenomeni postavljanja življenja v ospredje, po drugi strani pa hkrati prav njihova kolaboracija, angažma in podpora omogočajo učinkovitost in strogost tako koncipiranega nadzora, kibernetškega upravljanja in supremacije sveta sistema nad sistemom življenja. Ko se brani pred tekmečem, se mora sistem neizbežno soočiti prav z izvirnimi življenjskimi impulzi, instinkti in preboji v ospredje in jih inkorporirati, kajti le zdravo in poletno življenje ima v sebi dovolj moči, da uspešno "veže", amortizira, sublimira, premakne in potlači destruktivne tendence, gibanja in posameznike. A prav to je tisto, česar si svet sistema ne sme dovoliti, kajti njegova planetarna tu-bit je že od samega začetka usodno odvisna prav od vse močnejšega discipliniranja in razširjenega nadzorovanja sveta življenja. Apolon je za zdaj v spopadu z Dionizom izbojeval nesporno zmago: našel je začasno rešitev paradoksa, če že "definitivna" v principu ni mogoča, v tem, da ga potlači, ugrabi in strpa v vnaprej pripravljen in ograjen geto sveta sistema v obliki interierov umetnostnih muzejev ali intimnih koticov srca. Takšna *komorna diaspora* dionizičnega v strogo nadziranih "svobodnih območjih" ljubezni in dobro varovanih pribežališčih Domišljije je bila premeteno zasnovana kot varnostni ventil, ki preprečuje, da bi človek-sistem in sistem slučajno ne eksplodirala zaradi svoje surove racionalnosti. Sistem svojim podanikom pod določenimi pogoji "prostovoljno" dovoljuje previdno predajanje umetniški ustvarjalnosti in čutnim užitkom – torej, po njegovem prepričanju, dionizičnim ostankom na pol poraženega sveta življenja, ki jih je po sili razmer prisiljen represivno tolerirati. Kajti resnica apolinične organizacije preživetja v okviru sistema sili vsakega človeka, ki zna gledati – čez rob pameti. Zanj je namreč

nemogoče prenesti temeljno dejstvo, da skuša svet sistema z vso silo svojih inherentnih zakonitosti zatreti in pretvoriti v poslušni privid, katerega naloga je veselo krasiti trivialno vsakdanjost, še tisto malo življenja v sebi. Ta okras naj bi pomagal človeku navaditi se, se sprijazniti in ponotranjiti težko prebavljivo resničnost. Sistem je preračunal, da bo človeštvo, na tak način upijaneno z dozirano ljubeznijo, lepoto, svobodo ali igro, ki blaži resnost nevšečnosti, enkrat za vselej pozabilo na tisto izvirno polnost življenja in s tem postalo povsem primerno za pokoritev brez godrnjanja nad realiteto statusa quo. A tu se je sistem zaradi preveč računanja vendarle malce vračunal. *Sistemologija* namreč predvideva, da imajo vse muze isto mater – Mnemozino. Torej nosi tudi Klio, muza zgodovine, ki izvira iz te družine spominjanja, v sebi subverzivni naboj, ki se poraja iz travmatskega spomina na razkosanega, toda ne pokončnega Dioniza, filogenetski spomin človeštva, ki se za razliko od spomina kakega računalnika ne da izbrisati brez sledov.

Prevedel Darinko Kores-Jacks

Dejan Jelovac, doktor političnih ved, gostujoči profesor na Ekonomski fakulteti v Ljubljani.

LITERATURA

- ARISTOTEL, *Politika*, **Nikomahova etika**, *Metafizika*.
 BAUDRILLARD, Jean (1991): **Fatalna strategija**, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad.
 BAUDRILLARD, Jean (1991): **Simulakrumi i simulacija**, Svetovi, Novi Sad.
 DERRIDA, Jacques (1990): **Bela mitologija**, Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad.
 FREUD, Sigmund (1979): *Das Unterbehangen in der Kultur*, v: **Iz kulture i umetnosti**, Matica srpska, Novi Sad.
 HEIDEGGER, Martin (1988): **Bitak i vrijeme**, Naprijed, Zagreb.
 HEIDEGGER, Martin (1982): **Mišljenje i pevanje**, Nolit, Beograd.
 HEIDEGGER, Martin (1976): **Uvod u metafiziku**, Vuk Karadžić, Beograd.
 HORKHEIMER, Max (1935): *Bemerkungen zur Philosophischen Anthropologie*, **Zeitschrift für Sozialforschung**, Frankfurt am Main, vol. 4, letnik 1935.
 HUSSERL, Edmund (1991): **Kriza evropskih nauka i transcendentalna fenomenologija**, Dečje novine, Gornji Milanovac.
 JELOVAC, Dejan (1991): **Fenomenologija preobražaja**, Naučna knjiga, Beograd.
 KANT, Immanuel (1794): *Udee zu einer allgemeinen Geschichte in welt-bürgerlicher Absicht* (1784), v: **Um i sloboda, Velika edicija "Ideja", Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf** (op. cit.), Beograd.
 LINDGREBE, Ludwig (1973): *The phenomenological Concept of Experience*, **Philosophy and Phenomenological Research**, XXXIV, št. 1, september 1973.

- LYOTARD, Jean-François (1988): **Postmoderno stanje**, Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad.
- NIETZSCHE, Friedrich (1975): **Tako je govorio Zaratustra**, Mladost, Zagreb.
- NIETZSCHE, Friedrich (1977): **Ecce homo**, Grafos, Beograd.
- NIETZSCHE, Friedrich (1976): **Antihrist**, Grafos, Beograd.
- NIETZSCHE, Friedrich (1977): **Sumrak idola**, Grafos, Beograd.
- NIETZSCHE, Friedrich (1977): **O koristi i šteti istorije za život**, Grafos, Beograd.
- NIETZSCHE, Friedrich (1979): **Osvit**, Rad, Beograd.
- PASCAL, Blaise (1965): **Misli**, Kultura, Beograd.
- PLATON, **Politea**.
- RIEDEL, Manfred (1973): **System und Geschichte**, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- ROUSSEAU, Jean Jacques (1974): **Veroispovest savojskog vikara**, BIGZ, Beograd.
- SCHELER, Max (1960): **Položaj čovjeka u kosmosu**, Veselin Masleša, Sarajevo.
- URBANČIČ, Ivan (1993): **Zaratusetrovo izročilo I**, Slovenska matica, Ljubljana.
- WHITEHEAD, Alfred (1926): **Science and the Modern World**, The Macmillian Co., New York.
- WHITEHEAD, Alfred (1929): **Process and Reality**, Cambridge University Press, Cambridge.